

УДК 903.53 (477.7)

Юрій Гребенніков, Леонід Смирнов

**ПОЧАТОК КУРГАННОГО БУДІВНИЦТВА У ПІВНІЧНОМУ
ПРИЧОРНОМОР'І
(НА ПРИКЛАДІ ПАМ'ЯТНИКІВ СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ):
АРХІТЕКТУРНИЙ ТА ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ**

Авторами здійснена добірка пам'яток, що дають незаперечні матеріали для вирішення питання початку курганного будівництва у Північному Причорномор'ї та зроблені попередні аналізи конструктивних особливостей цих пам'яток з погляду архітектури. У статті ми спробуємо на основі ретельного аналізу ключових пам'ятників, таких як курган 4 біля с. Прибужани та курган 2 біля с. Виноградний Сад, що мають чіткі хронологічні та культурні маркери, показати процес трансформації поховальних споруд у зв'язці архітектура-ідеологія.

Необхідно ще раз перерахувати пам'ятники, які дають чітку стратиграфію послідовності поховань т.зв. «доямного» типу поховань і власне ямного. Їх відмінності, на перший погляд, незначні – схожі типи поховальних ям і поз похованих. Але при детальному зіставленні ці відмінності стають значущими, у поєднанні зі стратиграфією й інвентарем у похованнях. Для цього нами визначено чотири таких комплекси (з півночі на південь): курган 1 біля с. Миролюбівка, курган 2 біля с. Виноградний Сад, курган 4 біля с. Прибужани і курган біля с. Козирка.

Основними показниками є: наявність рову, кромлеха (разом чи окремо), земляний (глиняний) насип лінзовидної форми (можливо з невеликим (штучним?) сплюсненням у центрі), вчинення власне ямного поховання «підрізаючого» («доямне» у центрі), і спорудження власне ямного насипу у вигляді «класичного» купола.

У Миролюбівці ми маємо кам'яний кромлех (його конструкція заслуговує окремої уваги) та сплюснений чорноземний насип у межах кромлеху. Сплюснення відбулося при утворенні власне ямного поховання, де приналежність визначає ліпна курільниця у вигляді неглибокого блюдця з

криновидним піддоном. Поховання перекрито великою стеловидною гранітною плитою. Воно «зачепило» край раннього поховання, яке на рівні поховання ґрунту було перекрите жердинами та шкірами (добре збереглися відбитки шкіри) по краю ями придавлених невеликим камінням. Цей тип перекриття характерний для всіх зазначених «доямних» могильних ям. Відсутність поховального інвентарю не дає можливості точного датування комплексу (Рис. 1).

Така ж ситуація і з Козирським курганом, де чітко фіксується глиняна лінзовидна «насип», створена з вибірки для поховальної ями та невеликого кільцевого рову.

Визначальними є два комплекси, які містять інвентар. Поховання у кургані 2 біля с. Виноградний Сад було зроблене в ямі, за описаним типом, оточене кромлехом з подвійного ряду невеликих гранітних валунів і ровом повністю аналогічним Прибужанському, охарактеризованим нижче. У зв'язку з тим, що курган був сильно пошкоджений оранкою, з'ясувати особливості «доямного» насипу неможливо, а саме поховання на $\frac{3}{4}$ було знищено ямним. У засипці було знайдено частину трипільського кухонного горщика з т.зв. «перловими» проколами під віночком.

Таким чином, «базовим» є поховання у кургані 4 біля с. Прибужани. Подаємо його згідно звіту, який було підготовлено після проведення розкопок.

Курган № 4 знаходився на землях радгоспу «Прапор комунізму» у 1,5 км на Пн.-Сх. від с. Прибужани Вознесенського району Миколаївської області. Курган входив до групи, що складалася з 10 насипів. Насип сильно розорений, профіль симетричний. Діаметр насипу 28-30 м, висота від поверхні 0,7 м, висота від рівня похованою ґрунту 1,2 м.

У кургані виявлено 19 різночасових поховань, з них – 2 (№ 19, 17) дають потрібну нам інформацію.

Стратиграфія. Аналіз контрольних бровок показав, що курган споруджений у два прийоми.

Рівень поховального ґрунту знаходився на глибині 1,2 м від *Ро* і простежувався тільки під першим насипом протягом 10-11 м. Товщина поховального чорнозему – 0,4 м; нижче його стелено материковий суглинок жовтувато-сірого кольору (Рис. 2).

Перший насип пов'язаний з основним неолітичним похованням № 19. Складався з материкового суглинка, видобутого при викопуванні кільцевого рову. Максимальна висота насипу досягала 0,75 м, діаметр дорівнював 10,5-11 м. Тут же, у центрі, на поверхні насипу, над похованням № 19 були виявлені уламки черепної кришки та щелепи бика. На 5 м на схід від центру насипу біля кромлеху були виявлені два роги бика (Рис. 3.1).

Кромлех. Перший насип був оточений кромлехом – крєпідією з невеликих каменів, покладених у 3-4 яруси, що надалі частково сповзли у рів або ж були перевикористані у пізніх похованнях. У плані кромлех овальної форми, але у районі перемички, ділянка довжиною 3,5 м випростана по осі Пн.-Зх.-Пд.-Сх. Діаметр кромлеха по осі Пн.Зх.-Пд.Сх. – 11,5 м, по осі Пн.Сх.-Пд.Зх. – 8,5 м. У центральній частині першого насипу, на відстані 0,7 м до Пн.Сх. від *Ро*, частково збереглася викладка з невеликих плоских каменів, зруйнована та перевикористана при здійсненні пізніших поховань (Рис. 4).

Рів. Рів у плані мав округло-втягнуту форму по осі Пн.Зх.-Пд.Сх.: з перемичкою у південній частині, шириною 3,5 м. Розміри рову по осі Пн.Зх.-Пд.Сх.: внутрішні – 11,4 м, зовнішні – 16,2 м; розміри по осі Пн.Сх.-Пд.Зх.: внутрішні – 9,2 м, зовнішні – 14,5 м. У перетині рів мав форму трапеції зі стінками, які звужуються донизу (Рис. 2).

Стінки рову нахилені до основи під кутом 45°-55°. Ширина рову зверху 2,5-2,6 м, ширина основи 0,6-0,8 м, глибина 1,2-1,25 м, від верхнього краю та від рівня поховальної поверхні (Рис. 3).

З поверхні першого насипу було впущено поховання № 17, над яким було споруджено

другий насип.

Другий насип пов'язаний з похованням № 17, здійсненим з поверхні першого насипу. Контури поховальної ями поховання № 17 частково накладаються на контури поховальної ями поховання № 19.

Другий насип було споруджено із чорнозему темно-коричневого кольору з незначними включеннями суглинка. У плані насип округлої форми, діаметром 25-27 м. Максимальна потужність 0,7-0,9 м. Вона збільшила висоту кургану до 1,2 м.

Поховання № 17 (ямне, основне для другого насипу). На відстані 0,5 м на Пн.-Сх. від *Ро* на глибині 0,6 м виявлено кам'яне перекриття, що складається з двох вапнякових плит, розмірами 1,2x0,9x0,15 м і 0,8x0,6x0,1 м. Плити просіли у поховальну яму, частково порушивши її верхні контури.

Поховальна яма у плані мала прямокутну форму з трохі закругленими кутами. Стінки ями вертикальні, дно рівне. Розміри ями 1,3x0,8 м, глибина від верхнього краю – 0,7 м (дно знаходилося на глибині 1,35 м від *Ро* й 0,15 м від рівня поховальної поверхні).

На дні виявлений погано збережений скелет дорослої людини, що лежить у скорченій позі на правому боці, із завалом на грудях, головою орієнтований на Пн.-Пн.-Сх. Права рука злегка відкинута до поздовжньої західної стіни ями, ліва витягнута уздовж тулуба, кистю покладена під таз. Ноги зігнуті у колінах на 45°, щодо хребта – 135°. Під скелетом по дну ями простежувався тлін шкіри. Перед черепом лежав клубок охри.

Поховання № 19 («доямне», основне для першого насипу). На відстані 1,2 м на Південь від *Ро* виявлено поховання дорослої людини, вчинене в ямі з рівня давнього горизонту – 1,2 м нижче *Ро*. Поховальна яма була перекрита дерев'яними жердинами та дрібним камінням, що сповзло у засипку ями. У плані поховальна яма прямокутна із закругленими кутами, по довгій осі орієнтована Пн.Сх. – Пд.Зх. Поперечні стінки ями прямі, поздовжні злегка скошені та розширюють розміри ями біля дна. Розміри ями: 1,35x0,8; ширина біля дна 0,9 м; глибина 0,9 м від рівня поховальної поверхні і 2,1 м від *Ро*. (Рис. 5)

На дні ями лежав скелет дорослої людини

на спині, із зігнутими ногами, що впали колінами вліво до південно-східної поздовжньої стіни ями. Руки простягнуті вздовж тулуба, головою орієнтований на Пн.-Сх. Кістки скелета та дно могили рясно пофарбовані охрою (Рис. 5).

Біля лівої плечової кістки лежали на боці дві невеликі жовто-глиняні трипільські посудини, прикрашені монохромним коричневим розписом. Поруч з віночком посудин були виявлені три зуби тварини та кістяна трубчаста намистина, довжиною 4 мм, зовнішній діаметр – 6 мм, внутрішній – 3 мм. (Рис. 5)

Опис посуду. Посудина № 1 – кубок з гострим профілем з біконічно широким горлом, край віночка злегка відігнутий, з невеликим плоским дном. Орнаментований темно-коричневою фарбою. Розділений на дві вертикальні зони, в яких з протилежних сторін нанесене зображення у вигляді «гусіні». Біля основи плічок проведена оперізуюча лінія (Рис.6).

Посудина № 2 – біконічної форми з сильно роздутими гострими плечиками, розташованими посередині посудини, прямозрізаним краєм, нижньою конічною частиною та маленьким дном. Основа віночка та плічок підкреслена оперізуючими лініями. У верхній частині посудини орнамент укладений у широкому поясі та складається з напівовальних широких стрічок, що чергуються з ділянками косої сітки (Рис. 6).

Як ми бачимо, у цьому пам'ятнику в «класичному» вигляді представлені всі ознаки, що визначають характер інших поховань у нашій вибірці і, надалі, поховальних комплексів «перехідного» періоду.

Насамперед зупинимося на хронології, яку чітко визначають дві посудини трипільської культури, які у даному похованні, найвірогідніше можна трактувати як «імпортні» або мікскультурні, але не власне трипільські.

Явище цього порядку досить представлено у степових пам'ятках, що не входять, з низки причин, до нашої серії. Це й окремі посудини, їх фрагменти, трипільські жіночі (дівочі) статуетки, що дають можливість ставити питання про існування

«трипільсько-ямного» хронологічного та культурного горизонту. Але дана проблема у завдання нашого дослідження не входить. Навіть абсолютизація датування по трипільській хронології не є визначальною.

За трипільськими хронологічними таблицями, наші посудини відповідають періодам кінця В2 – початку С1, що в абсолютному датуванні дає 3200-3100 рр. до Р.Х.

На початку процесу «купанізації» характерні поховальні споруди з трипільською, дуже фрагментованою керамікою, де неглибокі могильні ями оточені («захищені») прямокутними огорожами з невеликих кам'яних плит. Як, наприклад, у кургані 1 групи III біля м. Нова Одеса, де ці огорожі збереглися завдяки спорудженню власне ямного насипу. Тут і далі, зв'язок «доямних» і власне ямних культурних взаємовпливів простежується за чіткою ознакою – ямники «знали» про ці поховання і свідомо використовували ці місця для «перебивки» більш раннього маркування на свій «класичний» лад. Простим «збігом» точок на місцевості таку статистичну вибірку пояснити не можна.

Звідси і виникають два напрямки з питань архітектурної й ідеологічної трансформації обряду поховань, пов'язані зі зміною типу господарювання – від землеробського до скотарського.

Архітектурна трансформація зрозуміла на прикладі кургану біля с. Прибужани. Викид з великого кільцевого рову переміщався всередину кромлеха й укладався так, щоб не закрити кам'яне коло. Таким чином у центрі маса ґрунту була більше та створювала купол. У кургані біля с. Козирка кам'яного кільця не було, найвірогідніше воно було з т.з. «дернової цегли», ровик був ледь помітний, тобто маса суглинку була невелика, але все одно з нього був сформований «купол». Саме цей «купол» і є основним елементом для ідеологічних обґрунтувань.

Зона проживання землеробів – лісостеп, ліс – місцевості пересічені з обмеженою видимістю. Степ же дає повний круговий огляд і небесний звід виглядає не як окремі ділянки – сузір'я, а саме як «купол» з чітким круговим горизонтом. У такому випадку

купольний насип і кільцевий рів/кромлех стають синонімами «рідного» краю – домівки, але тільки для тих, хто пішов, знову ж, в інший світ.

Таким чином збіг технологічних архітектурних прийомів з ідеологічними поглядами, трансформуються зі зміною господарської діяльності і далі із соціальною диференціацією у вигляді маркерів-насипів з кількістю трудовитрат, привели, надалі, до створення класичної курганної культури.

Ми не будемо вдаватися до схоластики інтерпретації ідеологічних концепцій, що існували у зниклих неписьменних народів, а лише фіксуємо безперечні археологічні артефакти та даємо їм свою, більш-менш адекватну, інтерпретацію.

Додаткові дані дає нам подальше вивчення форми кам'яних кромлехів – обсерваторій, як кордону між світом живих і мертвих, способами її проходження та контакту зі світом мертвих. Це ж стосується і ровів – кільцевих, з перемичками – воротами до іншого світу.

Таким чином, дана вибірка мінімальна, але дає важливий матеріал для вирішення різних завдань щодо інтерпретації археологічних артефактів. Сподіваємося, що подальші дослідження, в основному, підтвердять нашу точку зору, засновану не на емпіричних умовиводах і дуже пізніх перетрансформованих етнографічних джерелах, а на твердих, солідних, археологічних артефактах, з чіткою хронологічною прив'язкою та локалізацією.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Отчет о работе Николаевской экспедиции за 1982 г. / Шапошнікова О.Г., Балушкін Л.М., Гребенніков Ю.С., Елісєєв В.Ф., Ключинцев В.Н., Ребедайло Г.Н., Товкайло Н.Т., Фоменко В.Н. // Архів Інституту археології НАН України, Миколаївська область, 1982/3. – 149 с.
2. Отчет о раскопках кургана возле села Миролюбовка Новобугского района Николаевской области в 2012 году / Гребенников Ю.С., Смирнов Л.И., Филатов Д.В. // Архів Інституту археології НАН України, Миколаївська область. – 60 с.

Гребенніков Юрій, Смирнов Леонід Початок курганного будівництва у Північному Причорномор'ї (на прикладі пам'ятників Степового Побужжя): архітектурний та ідеологічний аспекти проблеми

У даній статті робиться спроба показати процес трансформації поховальних споруд у зв'язці архітектура-ідеологія на основі ретельного аналізу ключових пам'ятників, таких як курган 4 біля с. Прибужжани та курган 2 біля с. Виноградний Сад, що мають чіткі хронологічні та культурні маркери.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, археологічні пам'ятники, кургани, ямна культура, ідеологія

Гребенников Юрий, Смирнов Леонид Начало курганного строительства в Северном Причерноморье (на примере памятников Степного Побужья): архитектурный и идеологический аспекты проблемы

В данной статье делается попытка показать процесс трансформации погребальных сооружений в связке архитектура-идеология на основе тщательного анализа ключевых памятников, таких как курган 4 возле с. Прибужжаны и курган 2 у с. Виноградный Сад, имеющих четкие хронологические и культурные маркеры.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, археологические памятники, курганы, ямная культура, идеология

Grebennikov Yuri, Smirnov Leonid Start mound construction in the Northern Black Sea coast (for example of monuments of Steppe Bug region): architectural and ideological aspects

This article attempts to reveals the transformation of burial structures in conjunction architecture- ideology, based on careful analysis of key monuments, such as Barrow 4 near the village Prybuzhany and Barrow 2 near the village Vynogradnyi Sad (Grape Garden) with a clear chronological and cultural markers.

Keywords: Northern Black Sea Coast, archaeological monuments, burial mounds, «yamna» culture, ideology

Рецензенти:

Симоненко О.В., д.і.н., професор

Гречка Д.С., к.і.н., с.н.с.

Надійшла до редакції 24.08.2015 р.

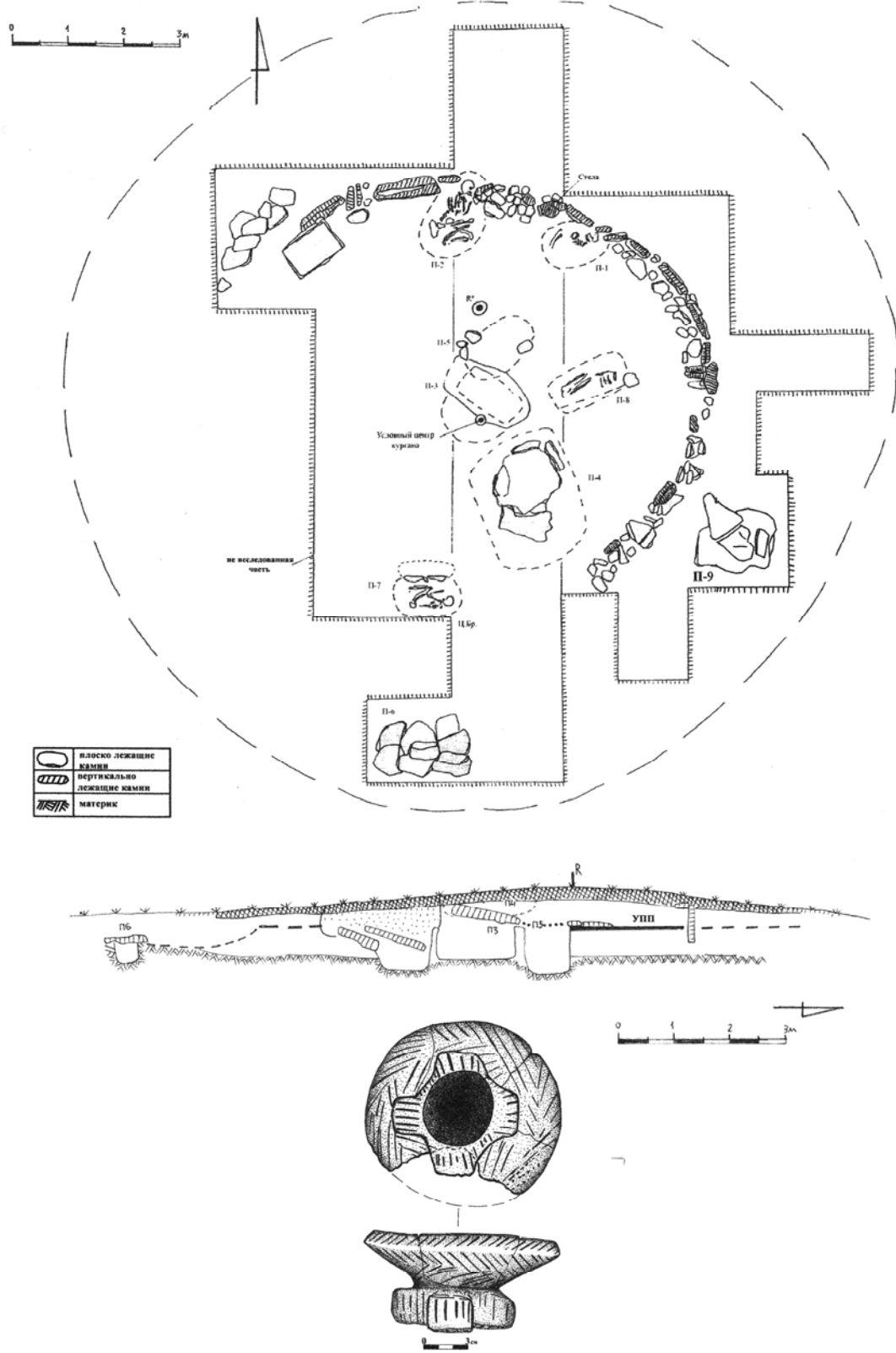

Рис. 1

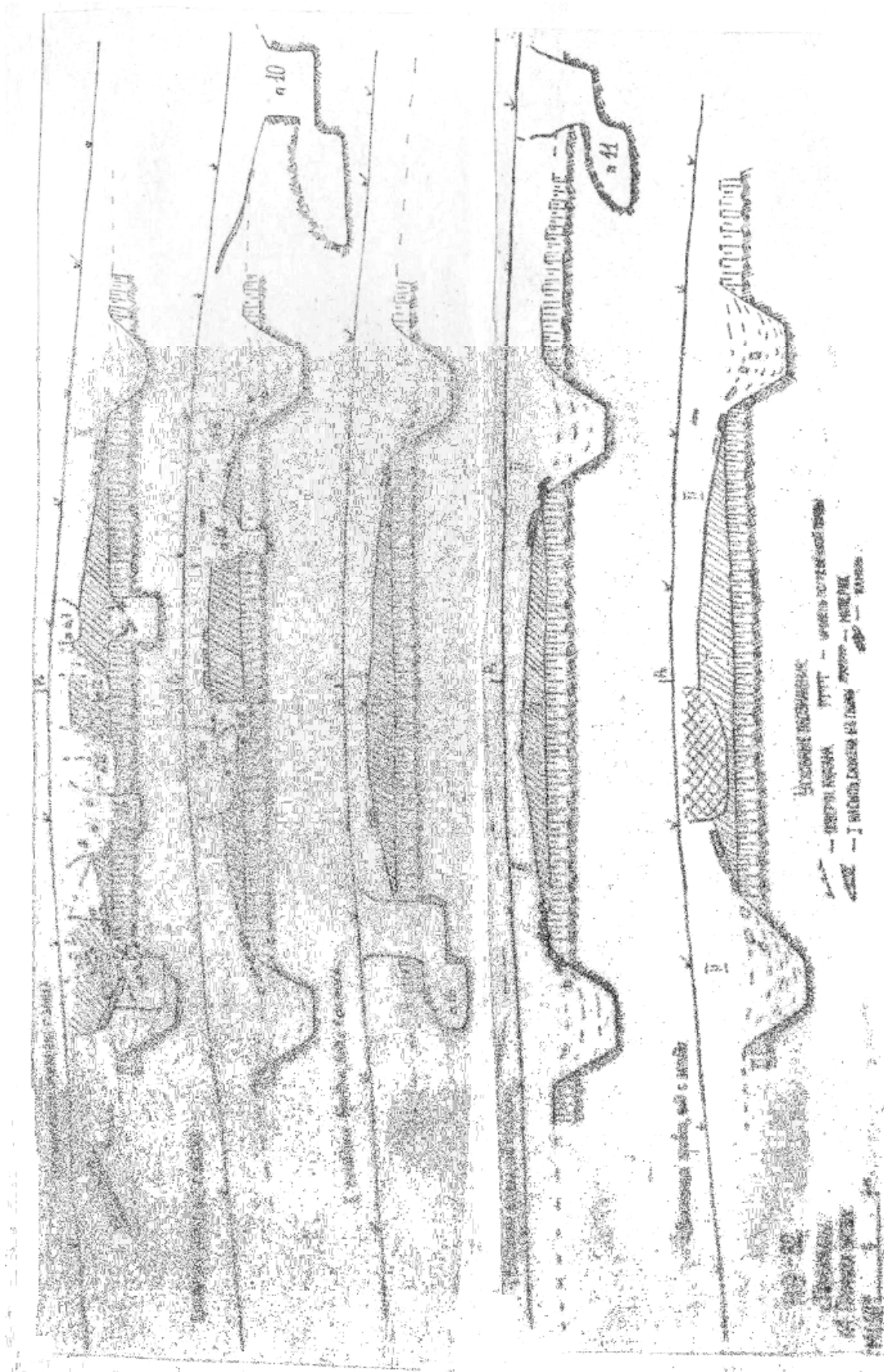
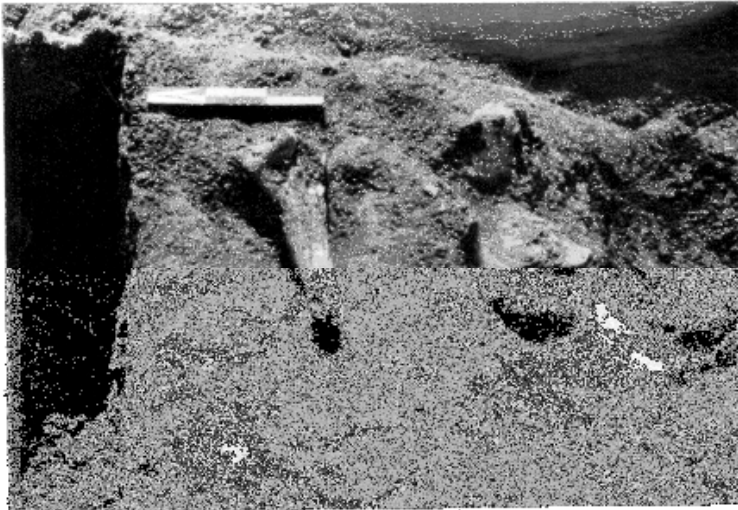
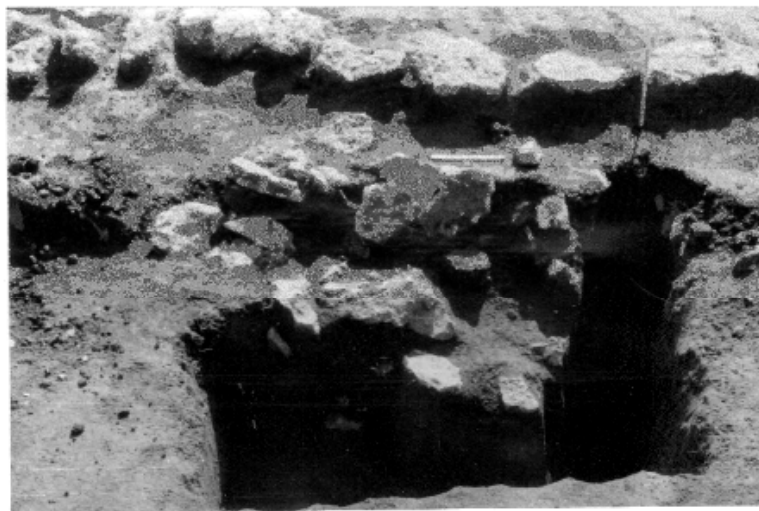

Рис. 2

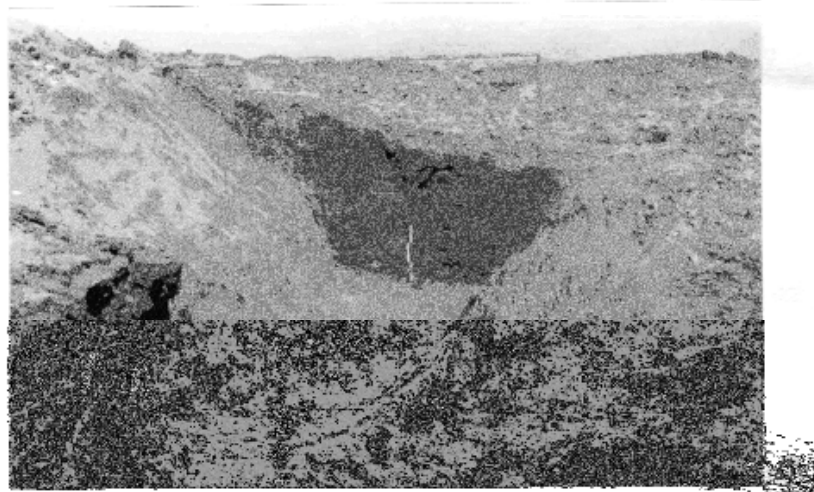

Рога быка, обнаруженные в восточной части первой насыпи

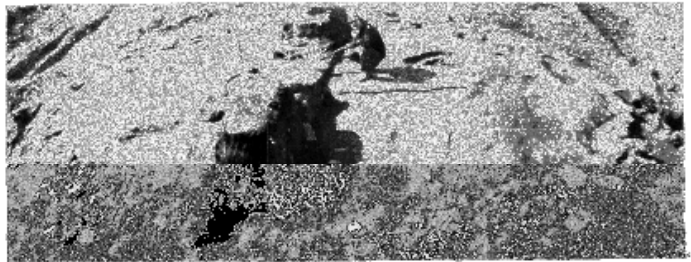
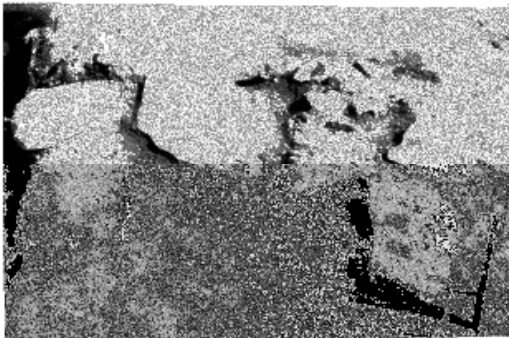
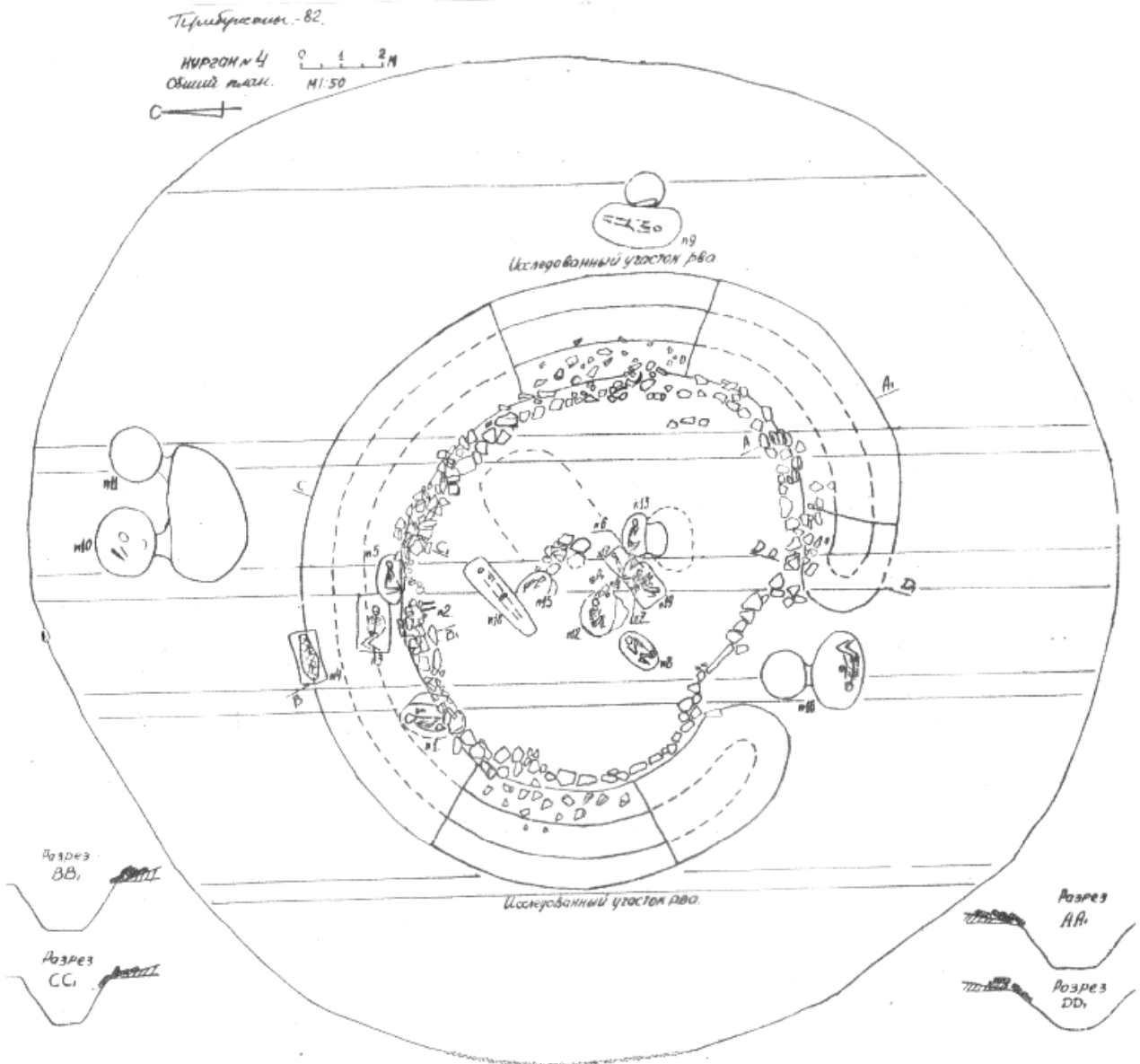
Фрагмент западного участка рва и кромлеха

2
 1920 г. 10/10
 1920 г. 10/10
 1920 г. 10/10

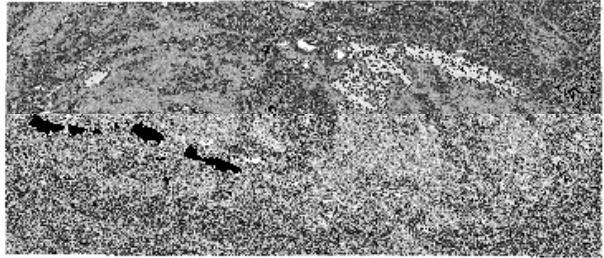

Фрагмент восточного участка рва

Рис.3

Вид с севера. Трещины и крошки после расчистки

Вид с юга. Трещины и крошки после расчистки

Рис. 4

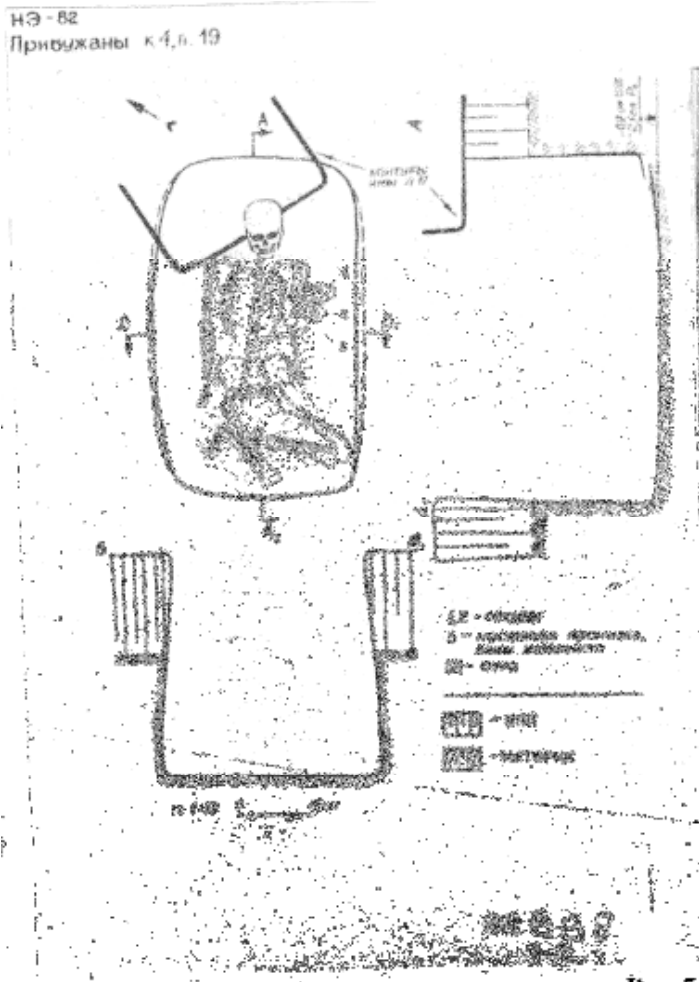

Рис.5

1984

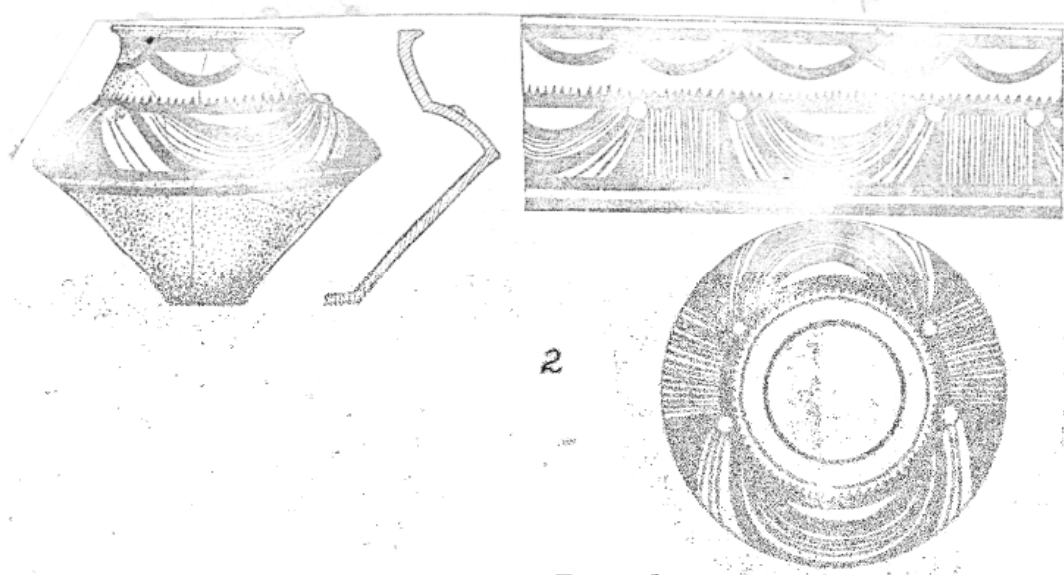
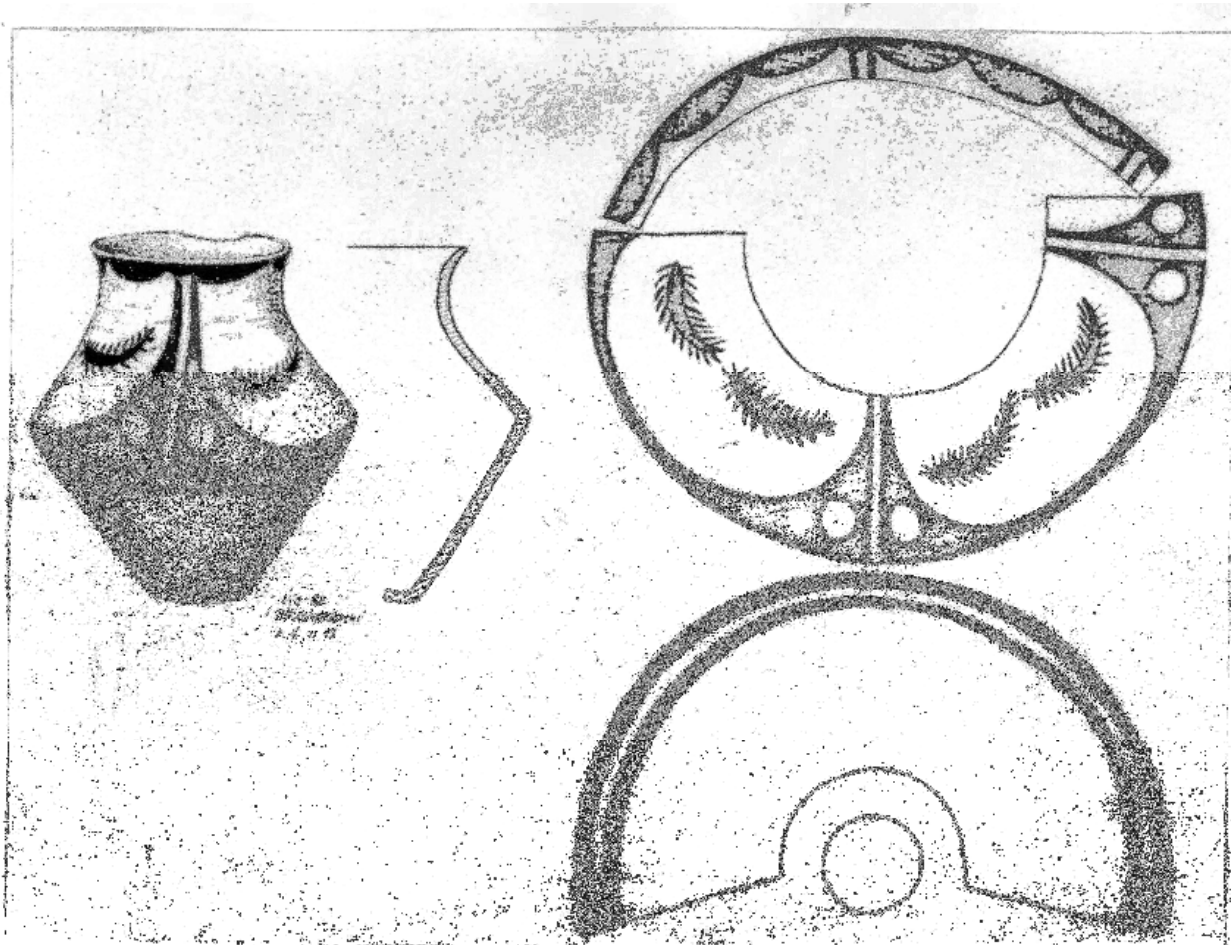

Рис.6